

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

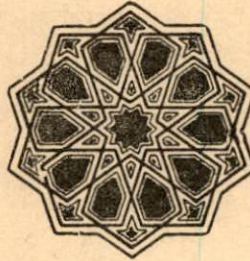
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslamda Hayır İşleri</i>	1
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Gerilemesi</i>	15
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Temizlik ve Çeşitleri</i>	57
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Garânik Meselesinin İstismar- cuları</i>	69
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>İnsan Olma Yolu</i>	93
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları</i>	127
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri</i>	151
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU, <i>Anayasanın Sosyo-Juri- dik Eleştirisi</i>	163
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Okulda Çocuğun Düşünce ve Davra- nışını Etkileyen Faktörler ve Rehberlik</i>	167
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Çocukluk Dönemi Dini</i>	175
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Ateizm ve Çıkmazları</i>	187
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>Din ve Felsefeye Göre Tanrı</i>	205
Doç. Dr. Mehmet DAĞ, <i>Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Ku- ramı</i>	221
Doç. Dr. Ethem RUHİ FIĞLALI, <i>İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi</i>	249
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Tercümânü'l-Ümem</i>	277
Doç. Dr. Kemal IŞIK, <i>Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl B. Ata ve Büyük Günah Meselesi</i>	337
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Anadolu Selçukluları Devrinde Ti- cari Hayat</i>	359
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslam Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi</i>	375

	<u>Sayfa</u>
Doç. Dr. Cihad TUNÇ, <i>Töbe Hakkında Bazı Meseleler</i>	389
Dr. Hayrani ALTINTAŞ, <i>Tasavvuf</i>	413
Ass. Münir ATALAR, <i>Osmanlı Padişahları</i>	425
Dr. Mehmet BAYRAKDAR, <i>Yeni Felsefe ve Yeni Felsefeciler</i> .	461
Doç. Dr. Beyza BİLGİN, <i>Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri</i>	469
Ass. Ruhi KALENDER, <i>15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları</i>	485
Esat KILIÇER, <i>İslâmda Aile Plânlaması</i>	491
Dr. M. Cemal SOFUOĞLU, <i>Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri</i>	533
I. GOLDZİHER, <i>İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühd.</i> Çev. Dr. Hayrani ALTINTAŞ	539
Afif Abdu'l-Fettah TABBARA, <i>Hz. İbrahim (A.S.) Çeviren Dr. Mehmet AYDIN</i>	547
Antoine VERGOTE, <i>Ergenlikte Din.</i> Çev. Dr. Erdoğan FIRAT ..	583
Muhammed TALBI, <i>Bid'atlar</i> Çev. Dr. Mehmet ŞİMŞEK	593
Louis GARDET, <i>İslâm "Din İlimleri" İçinde İlm-i Kelâmın Yeri Üzerinde Bazı Düşünceler</i> Çev. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU .	609

KİTAP TANITMA

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>İslamic Medicine</i>	621
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Fıkhü'l-İmam el-Evzâ'i Evzâ'i. Evvelu Tedvin Li-Fikhi'l-İmam</i>	623
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti Problemi (Mutezile Çözümü)</i>	627
Ahmet KOCA, <i>Fakültemiz Kütüphanesine Gelen Kitap ve Dergiler</i>	631

İBN SADRU'D-DİN EŞ-ŞİRVÂNÎ

ve

İTİKÂDÎ MEZHEPLER HAKKINDAKİ TÜRKÇE RİSÂLESİ

Doç. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

A) Eş-Şirvânî

Türkçe'de, İbnu Sadru'd-Din eş-Şirvânî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki ilk ve etraflı tedkik, Sayın Prof. Dr. Abdülkadir Karahan tarafından yapılmıştır¹. Biz, burada, Sayın Karahan'ın Nev'î-zâde Atâyî² ile Muhammed el-Muhibbî³ gibi, müellifimizi bizzat tanıyan iki kaynaktan istifâde ederek verdiği bilgilere yeni şeyler ekleyebilecek değiliz. Bu sebepten, yazarın hayatı ve eserlerini, Sayın Karahan'ın mezkûr çalışmasından hülâsa ederek nakledeceğiz.

Muhammed Emin b. Sadru'd-Din, aslen Şirvânlıdır. Önceleri bizzat babasından ders görmüştür. Yaşadığı yerler Şii-Safevîler tarafından istilâ edilince, Sadru'd-Din eş-Şirvânî ailesi, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat mensuplarına yapılan eziyetlerden kurtulmak için batıya göçmüşlerdir. Bir süre Haleb'de kalmışlar; daha sonra Diyarbakır'a gelmişlerdir. Diyarbakır'da vâli Nasûh Paşa, Mehmed Emîn'i kendisine muallim yapmış ve ilmi sohbetlerinden faydalanmıştır. Ş â f i i i ken t a h a n n u f eden Şirvânî, Diyarbakır'da müderrislik de yapmıştır. Nasuh Paşa'nın sadrâzâm oluşu (1611) üzerine, onunla birlikte İstanbul'a giden müellifimiz, orada tanıştırıldığı ulemâ ve bilhassa Pâdişâh Birinci Ahmed (1603-1617) tarafından takdîr görmüştür.

Şirvânî, 1021 Şâbân/1612 Ekim'den başlayarak 1027 Ramazan/1618 Eylül'ü arasında muhtelif medreselerde müderrislik ve kadılık yapmıştır. Daha sonra kendisine İstanbul Kadılığı emekliliği ve Gemlik kazası arpalığı bağlanmıştır.

1 Doç.Dr.Abdülkadir Karahan, *Tercümânü'l-Ümem* (İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma), İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yay.3, İstanbul 1962, s.7-21.

2 *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fi Tekmilati's-Şakâ'ik*, İstanbul 1268, s. 712.

3 *Hulâşatu'l-Eşer fi Terâcimi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî -Aşer*, Mısır 1284, III, 475-6.

Mehmed Emin eş-Şirvânî, 3 Zî'l-Hicce 1036/15 Ağustos 1627 tarihinde vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Üsküdar'da defnedilmiştir.

Derslerine birçok ulemânın devam ettiği, hattâ bir defasında meşhur Kadî-zâde Mehmed b. Mustafa (Öl. 1634)'nın da hazır bulunup sorular sorarak büyük istifâdeler sağladığı Mehmed Emîn eş-Şirvânî'nin, kaynaklarda, birçok eserinden söz edilmektedir. Sayın Karahan, bunların bir kısmı üzerinde etraflıca durmuştur. Eserleri şöylece sıralanabilir: *Tefsir Hâşiyesi*, *Tefsir-i Beyzavî'ye Ta'likât*, *İsagoci Şerhi Üzerine Şerh*, *Hâşiyeye 'alâ Şerhi's-Şemsiyye*, *Tefsirü Sûreti'l-Feth*, *Risâle fi'l-Mebde've'l-Me'âd*, *el-Fevâ'idü'l-Hâkânîyye li-Ahmed Hânîyye*⁴, *Şerhu 'Akâ'idü'l-Fevâ'id*.

B) Eş-Şirvânî'nin İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Risalesi: *Tercümânü'l-Ümem*⁵.

Tire ve Bodleian nüshalarındaki başlık ifadesine göre *Tercümânü'l-Ümem* adı ile adlandırılan bu kısa eser, *Besmele*, *Hamdele* ve *Salvele*'den sonra "Mukaddime"nin bir kısmı dâhil Arapça kaleme alınmış; mütebâkisi Türk Târihinin ilk devirlerindeki nesirler kadar kusursuz ve düzgün sayılamayacak bir Türkçe ile yazılmıştır. Ancak onun, metnin neşrinde tercümesi verilecek Arapça "Mukaddime"sinden de anlaşılacağı üzere, eserini, "faydası umûmî olsun" diye Türkçe yazdığı göz önüne alınacak olursa, nesrindeki sadelik ve süssüz anlatıyla geniş bir kitleye hitâb maksadını gütmüş olduğu tezâhür eder.

"Mukaddime"den anlaşıldığına göre:

1. Eser, âlem halkının görüşlerini ve İslâm topluluğunun muhtelif mezheplerini kısaca açıklamak için yazılmıştır.
2. Bu eserin yazılmasını, yazarın lütuf ve nîmetlerini gördüğü için sözünden çıkamayacağı Sadrâzâm Mehmed Paşa istemiştir.
3. Yazar, eserini, Sadrâzâm'ın faydasının umûmîliğini temînen Türkçe olmasını emrettiği için, bu dilde yazmıştır.

4 Bu eserin bir nüshası Manisa Kütüphanesi'nde 8340 numarada kayıtlı olup, sırtı kahverengi meşin, karton kapak, müklebi kopuk şirâzesi sağlam bir cilt halinde, 197 × 120 (130 × 70)mm. ölçüsünde nestalik ile yazılmış 164 varaktır. Sonu eksiktir. Baştan 9 varakın kenarı altın yaldızlıdır.

Bir diğer tam nüshası ise, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi yazmaları arasında 8600 numarada kayıtlıdır. Kapakları ebru ile kaplanmış kırmızı meşin ciltli, şirâzesi sağlam bir cilt halinde, 240 × 165 (155 × 90)mm. ölçüsünde güzel bir nesih ile yazılmış olup 133 varaktır. İstinsahına, es-Seyyid Ali Zühdi b.Ahmed Hilmi Ankaravî tarafından 11 Cumâdâ'l-Âhire 1303 Çarşamba günü başlanmış ve 27 Zî'l-Hicce 1303 Cumartesi günü tamamlanmıştır.

5 Bu eserin, tarafımızdan yapılan tenkidli basımı bu dergide yayımlanmaktadır.

4. Eser, bir Mukaddime, on Bâb ve bir Hâtime şeklinde tertîb olunmuştur.

* * *

Şirvânî'nin sözünü ettiği Mehmed Paşa'nın kimliği hakkında, kendi kanaatlerimizi belirtmeden önce, Sayın Karahan'ın tesbîtlerini nakledeyim: "Eserin emri üzerine telif edildiği Mehmed Paşa'nın şahsiyetini kesin şekilde tesbît ve tayin kolay değildir. Fakat bazı ip uçlarına dayanarak gerçeği veya ona en yakın olanı bulmak mümkündür. *Tercümânü'l-Ümem*'in sonlarında, "Hâlâ ki 'asker-i İslâm Kızılbaş üzerine teveccüh etmişlerdür (Var. B/147 a)" denilmektedir. Bu bize, risâlenin Sadrazam Mehmed Paşa'nın İran seferine hazırlandığı bir sırada yazıldığını belirten bir delildir. Bu bakımdan müellifimizin İstanbul'da bulunduğu 15 senelik zaman zarfında (1612-27) sadrâzâm olmuş Mehmed Paşa'lardan İranla cihada niyet ve hareket eden, şerîata bağlı, ilme meraklı bir zatı araştırmak, probleme ışık tutacaktır. Bilindiğine göre, yukarıda belirtilen devrede Sadrazamlık yapmış üç Mehmed Paşa vardır: Çerkes Mehmed Paşa, Damad Mehmed Paşa ve Gürcü Mehmed Paşa.

"Bunlardan âsî Abaza Mehmed Paşa'yı tenkîle ve İranlılardan Bağdad'ı istirdada memur edilen Çerkez Mehmed Paşa (ölm. 1625)'nın doğruluk ve adâletle muttasıf olduğu kadar, zühd ve takvâ ile de tanınmış ve ulemâyâ riâyetskâr bir zat olduğu da mâlûmdur (Peçevî, *Tarih*, İstanbul 1283, II, 401; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287, II, 71; *İslâm Ansiklopedisi*, Mehmet Paşa, Çerkes (M. Cavid Baysun), VII, 580). Eser, büyük ihtimalle işte buna ithaftır. Gerçi Damad Mehmed Paşa da (Ölm. 1619), Nasûh Paşa'nın idamı üzerine Sadrazam olduktan az sonra (1614) İran işinin halli ile görevlendirilmiş ise de (1615), Öküz lakabı ile çağrılan ve şerîat adamlığından çok tarikat ehli olarak bilinen (Mevlevî) bu vezîr-i azamın *Tercümânü'l-Ümem* telifini tavsiye eden şahsiyet olacağı hiç de tahmin edilmemek gerekir (Nâima, *Tarih*, II, 60 vd.; *İslâm Ansiklopedisi*, Mehmet Paşa, Damad mad. (Ş. Tekindağ), VII, 581-2).

"Gürcü Mehmed Paşa (Ölm. 1626)'ya gelince: sadrazamlığı çokça karışık bir zamana tesâdüf ettiği (1621-3) cihetle ve umumiyetle iç meselelerle uğraşmak zorunda kaldığından -ve onun günlerinde İran'a teveccüh edilmemiş olmak hasebile- *Tercümanü'l-Ümem*'deki memduhun bu zat olacağı da en az ve en sonra hatıra gelebilir (Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, II, türlü sayfalar; Münecim Baş, *Tercüme-i Sahâifü'l-Ahbâr*, İst. 1285, III, 618; *İslâm Ansiklopedisi*, Mehmed Paşa, Gürcü mad. (Fahri Derin), VII, 585).

“Bu itibarla, eldeki bilgiye dayanarak, vardığımız görüş ve kanaat şudur: İbn-i Sadridîn, *Tercümânü'l-Ümem*'i Çerkes Mehmed Paşa'nın isteği üzerine ve onun sadâretinin ilk aylarında (1624 Bahar sonları veya yaz başları) kaleme almış ve isteyene sunmuştur⁶.”

Bulduğu Bodleian nüshasının istinsah târihi belli olmadığı için, Sayın Karahan'ın yukarıda aynen naklettiğimiz netîceye ulaşması ve *Tercümânü'l-Ümem*'in Çerkes Mehmed Paşa'nın sadrâzâmlığının ilk aylarında (1624), onun emri üzerine yazılıp kendisine takdim olunduğu kanaatine varması tabîi görülebilir.

Ancak elimizde, 1028/1618-9 târihli bir nüshanın mevcudiyeti, Sayın Karahan'ın ulaştığı kanaati temelinden sarsmaktadır; çünkü onun, “doğruluk ve adâletle muttasaf olduğu kadar, zühd ve takvâ ile de tanınmış ve ulemâyâ riâyetkâr bir zat” dediği Çerkes Mehmed Paşa, ancak 1624'de sadrâzâm olmuştur ve *Tercümânü'l-Ümem* ise, bu târihten en az beş-altı yıl önce yazılmış bulunmaktadır.

Bu durumda, eserin, İnan meselesini çözümlemekle vazifelendirilmiş Damad Öküz Mehmed Paşa'nın (Ölm. 1619) emri ile yazılmış olması, akla en yakın ihtimal olarak görülmektedir. Gerçi Sayın Karahan, mezkûr Paşa'nın “şeriat adamlığından çok tarikat ehli olarak (Mevlevî)” bilinmesini ileri sürerek, “Bu vezîr-i azamın *Tercümânü'l-Ümem* telifini tavsiye eden şahsiyet olacağı hiç de tahmin edilmemek gerekir” diyorsa da, müellifimizin İstanbul'a geldiği 1021/1612 yılı ile *Tercümânü'l-Ümem*'in Tire nüshasının müsveddeden temize çekildiği 1028/1618-9 yılları arasında sadâret mevkîinde bulunan Mehmed isimli şahıslardan bir tek Damad Mehmed Paşa vardır. Ve bu zât, ilki 1614, ikincisi de 1619 yılında olmak üzere iki defa sadrâzâm olmuştur⁷. Öte yandan, Nâimâ'nın rivâyetine göre, Sadrâzâm'ın tarikat ehli olarak tanınması, böyle bir eser telifini istemesine engel olmayabilir. Üstelik Damad Mehmed Paşa da birçok mektep, medrese, çeşme v.s. yaptırmış hayırsever bir kimsedir. Gerçi yazarın, eserinin X. Bâbında “Sûfiyye'den Mevlevî, Gülşenî ve Bektâşîlerin” melâhideden olduklarını söyleyişi ve eserini ithâf ettiği zâtın da bu tarikatlardan birine temâyül gösterişi sebebiyle, eserin, mezkûr Sadrâzâm'ın emri ile yazılıp ona ithâfı mümkün görülmebilir. Ancak bize göre, dâimâ doğruyu benimsemiş şöhretli bir âlimin, Sadrâzâm'a gerçeği dolaylı da olsa hatırlatmak gibi bir niyeti söz konusu olabilir. Durum ne olursa olsun, bize göre, eserin mevcut nüshalarındaki târihler göz önüne alınarak Damad Mehmed Paşa'nın (Ölm.

6 A. Karahan, aynı eser, s. 15-6.

7 Ş. Tekindağ, Mehmed Paşa, Damad, *İslâm Ansiklopedisi*, VII/581-2.

1619) emri ile ve ona ithâfen yazıldığı kanaati, -1612-1619 yılları arasında sadrâzâmlık yapmış bir başka Mehmed Paşa bulunmadığı için-kesin gibi görünmektedir.

* * *

Şîrvânî, metnin neşrinde de görüleceği üzere, Arapça "Mukaddime" nin son kısmını Türkçe kaleme almış ve bugünkü söyleyişle ifade etmek gerekirse, "Ümmetlerin ihtilâfı ve Âdem oğlunun mezheplerinin farklılığının çok eski bir gidiş ve eski bir yol olduğunu bil" sözleriyle başlayarak, Kur'an-ı Kerim'den bu hususla ilgili deliller getirmiştir.

Bir-iki cümle ile olsa dahî, Şîrvânî'nin, meseleyi yani insanların ihtilâfını çok eskilere götürmesi, insanlığın tabîî bir vâkıası olarak mütâleale etmesi, oldukça ilgi çekicidir; çünkü çoğu mezhepler târihi yazarımız, özellikle muahhar müellifler, insanları ihtilâfa düşüp ayrı fırkalar halinde toplanışlarından dolayı suçlarken, yazarımız, bunu, Allah'ın Sünneti olarak tabîî görmekte ve, "Bu sebepten de Muhammed Ümmeti çeşitli fırkalara bölünmüştür" demektedir.

Şîrvânî, bu arada, klasik "Milel ve Nihal" kitaplarındaki geleneğe bağlı kalarak Hz. Muhammed'in "73 fırka hadisi"ni, Hz. Peygamber'in mücizelerinden biri şeklindeki mütâleası ile birlikte rivâyet eder. Bilindiği gibi, bu hadîse göre, Muhammed Ümmeti itikâdî yönden 73 fırkaya ayrılacak; biri müstesnâ diğerleri cehenneme gireceklerdir. Kurtulacak fırka, Nebî (s.a.s.) ve ashâbının yoluna uyan fırkadır. Burada bir hususa işâret etmekte fayda vardır. Mezhepler târihçileri umûmiyetle, "73 fırka hadisi" yüzünden, fırkaların sayısını 73'te dondurmak endişesindedirler. Ancak bu hususta pek muvaffak olmuş sayılamazlar. Nitekim Şîrvânî de, kendini bu anlayış, endîşe ve tenâkuzdan kurtarabilmiş değildir. O da, Muhammed Ümmeti'nin 73 fırkaya ayrıldığını söyledikten sonra, bugünkü söyleyişle, "Bu yetmiş fırka mezheplerin aşhdır; aralarında büsbütün ayrılıklar vardır ve gerek şübeleri gerek küçük kolları bu sayıdan da çoktur" demektedir. Bu küçük risâlesindeki verdiği mezheplerin sayısı ise, on bâbda 109 mezheptir. Maamafih Şîrvânî'nin, 73 fırkayı "usûl-ü mezâhib" görüp, bunların aralarında daha çok pek kollara ayrılmış olduklarını belirtmesi, onun, bu hususta, tenâkuzlardan kaçma konusundaki fikrî teyakkuzunun ifâdesi sayılabilir.

"Mukaddime" hakkındaki bu kısa mütâleamızdan sonra ve eserin diğer bölümlerine geçmeden önce, kaynakları hakkında şimdilik bir hususa dikkati çekmek istiyoruz.

Şîrvânî, eserini tertîb ederken hemen hemen baştan sona kadar Fahru'd-Dîn er-Râzî'nin tesîri altında kalmıştır. O kadar ki, *Tercümâ-*

nü'l-Ümem'e, X.Bâb'ın bir kısmı hâriç, neredeyse İmâm er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü Fırakı'l-Musulimîn ve'l-Muşrikîn* adlı eserinin kısaltılmış bir tercümesidir, denebilir. Nitekim bu husus, biraz sonra, eserin bugünkü söyleyişle bir özetini verdiğimiz zaman açıklıkla görülecektir⁹. Ayrıca zaman zaman eş-Şehrestânî'nin *el-Milel ve'n-Nihâl*'i ile el-Bağdâdî'nin *el-Farâğ Beyne'l-Fırak*'ından da istifade ve ictibaslarda bulunulmuştur. Şimdi eserin, bugünkü söyleyişle kısa bir özetine geçebiliriz.

I. Mu'tezile Fırkaları

Bu topluluğa Mu'tezile adının verilmesinin sebebi şudur: Bu topluluğun önderi Vâsıl İbn 'Atâ, Hasan Basrî'nin Kâfe mescidindeki vaaz meclisini, "Büyük günah işleyen ne mü'min ne de kâfirdir" diyerek terketmiş ve mescidin başka bir köşesine çekilmiştir. Hasan Basrî, bu durumu görünce, "Vâsıl bizden ayrıldı", yani bizim inancımızdan ve doğruluktan bâtila yöneldi, demiştir¹⁰.

Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Kâdî Abdülcebâr der ki: "Kur'an'da geçen *itizâl* kelimelerinin hepsi de bâtiladan ayrılmayı kasteder." Demek ki ona göre *itizâl*, bir "kötüleme" değil, "medh" imiş. Biz buna şu cevabı veririz: İleri sürülen bu görüş, "**Bana inanmazsanız başımdan çekilin**"¹¹ âyetiyle çatışmaktadır; çünkü burada *itizâl*'den kastedilen şey, küfürdür¹².

Mu'tezile fırkalarının hepsi de şu hususlarda birleşmişlerdir: Kadim sıfatının dışında sıfatları kabul etmezler; Kur'an yaratılmıştır¹³. Allah, âhirette görülmeyecektir. "Şey"lerin güzellik ve çirkinliği akılla bilinir. Hikmete uymak ve fiillerin iyiliğini gözetmek (aslah) Allah'a vâcibdir. İtâat edenî mükâfatlandırmak ve âsîyi cezâlandırmak lâzımdır.

Ancak bunlar, birbirlerini küfürle suçlayan 20 fırkadırlar:

1) **Vâsiliyye**: Tuttukları yol ve inançları şudur: Allah'a kötülük yüklemek yasaktır. Küfür ile imân arasında bir yer vardır. Bunlar, Hz. Osman ile Osman'ın katillerinden herhangi bir takımı, aralarında ayırırında bulunmaksızın, suçlarlar. Ayrıca Cemel vak'asından sonra Ali, Talha ve Zübeyr'in şahitliklerinin geçerli olmadığını söylerler. Hz. Os-

8 Krş.: el-Bağdâdî, *el-Farâğ Beyne'l-Fırak*; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* v.d.

9 Bu özetlemede, fırkaların kurucularını zikretmedik.

10 *İ'tikâdât*, 39'dan.

11 Duhan (44), 21.

12 Bu paragraf, Nisâ Süresinin 90-91. âyetleri dışında aynen *İ'tikâdât*, 39'dan.

13 *İ'tikâdât*, 38-aynen.

man'ın ne mü'min ve ne kâfir olduğunu ve temelli cehennemde kalacağını kabul ederler¹⁴.

2) 'Amriyye: Bu topluluk 'Amr b. Ubeyd'e bağlıdır. 'Amr, hadîs râvilerindedir; zühdü ile tanınmıştır. İnancı Vâsıliyyeninkine uygundur. Ancak o, Hz. Osman olayında, her iki takımın da fâsik olduğunu söyler¹⁵.

3) Huzeyliyye: Bu topluluk Mu'tezile'nin önderi olan Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'a uyanlardır. Tuttukları yol şudur: Allah'ın yaratması öyle bir noktaya ulaşır ki, ondan sonra hiçbir şey yaratmağa gücü yetmez¹⁶. Ayrıca Allah'ın takdîr ettiği şeyler son bulur. Cennet ve Cehennem ehlinin hareketleri kesilir ve sürekli olarak sükûn halinde kalırlar¹⁷.

4) Nazzâmiyye: Mezhepleri şudur: İnsanın o kadar çok şeye gücü yeter ki, -hâsâ- Allah ona ve onun benzeri şeylere güç yetiremez. İcmâ, kıyas ve haber-i vâhid delil değildir. Ashâbın hepsine, hattâ Ali'ye bile söverler¹⁸.

5) Sumâmîyye: Halife Me'mûn zamanında ortaya çıkmışlardır. Fâilsiz fiilin olabileceğini söylerler¹⁹. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Zındıklar, âhirette toprak olurlar; cennet ve cehenneme girmezler, derler²⁰.

6) Bişriyye: Tuttukları yolda, Allah'ın lütufta bulunması câiz değildir²¹. Fiillerin doğumu görüşünü, bunlar ortaya atmışlardır²².

7) Mu'ammeriyye: Mezhepleri şudur: Allah, cisimlerin dışında hiçbir şey yaratmamıştır. Arazlar cisimlerin yarattığı şeylerdir. Bu, ya ateşe bağlı olarak yakıcı olur, ya da renkler gibi canlılara bağlı olarak arzuya göredir²³.

8- Muzdâriyye (Murdâriyye)²⁴: Mezhepleri şudur: İnsan, Kur'an gibi, gerek nazım gerek belâğat yönünden, belki ondan da güzel söz

14 Krş.: *İ'tikâdât*, 40.

15 eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, nşr. M.S. Geylânî (Kahire 1961), 1/49; el-Bağdâdî, *el-Farğ Beyne'l-Fırağ*, nşr. M.Z. Kevserî (Kahire 1948), 72.

16 *İ'tikâdât*, 41-aynen.

17 *el-Farğ*, 73.

18 *İ'tikâdât*, 41-2-aynen.

19 *İ'tikâdât*, 42-aynen; *el-Milel*, 1/71.

20 *el-Farğ*, 103.

21 *İ'tikâdât*, s. 42, n.6-aynen.

22 Krş.: *el-Farğ*, 95; *el-Milel*, 1/64.

23 *el-Milel*, 1/66-aynen.

24 *İ'tikâdât* (42)'ta fırkanın kurucusunun adı dışında, görüşleri ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

yazabilir. Bunlar, Kur'an'ın kadîm olduğuna inananları küfürle suçlarlar. Zâlim idâreciye bağlı kalan kimse kâfirdir; ne mîras alabilir, ne de mîras bırakabilir, derler. Ehl-i Sünnet ve Cemâati de küfürle suçlarlar²⁵.

9) **Hişâmiyye**: Henüz cennet ve cehennem yaratılmamıştır; Kur'an'da haram ve helâle işâret yoktur, derler²⁶. Bunlar, "Allah bize yeter ve O, ne güzel Vekîl'dir" demeyi yasaklarlar ve "Vekîl kelimesinin Allah için kullanılması câiz değildir" derler²⁷.

10) **Câhziyye**: Derler ki: Allah'ı bilmek bütününüyle apaçıktır²⁸. Cismin yok olması imkânsızdır. Hayır ve şer, kulun fiilidir²⁹.

11) **Cubbâ'iyye**: Tuttukları yol şudur: Allah'ın kelâmı harfler ve seslerden mürekkeptir ve cisimden yaratılmıştır. Büyük günah işleyen kimse, tövbe etmeden ölürse, cehennemde temelli kalır. Bunlar, evliyânın kerâmet göstermesini de kabul etmezler.

12) **Hâşimiyye (Behşemiyye)**: İnsan, her ne kadar icmâa ve hikmete aykırı olsa bile, günah işlemeden de cezâyâ çarptırılır³⁰.

13) **Ka'biyye**: Allah'ın fiili, irâdesiz olur ve Allah, İşitici (Semî) ve Görücü (Basîr) değildir, derler³¹.

14) **Hayyâtiyye**: Bunlar, kulların fiillerini, kulun kendi gücüne bağlı görürler ve cisimler, yokluk halinde iken de cisimdi, derler³².

15) **Esvâriyye**: Mezhepleri şudur: Allah'ın yokluğunu bildirdiği veya ilmi ile yokluğunu bildiği bir şeye gücü yetmez; ama insanın buna gücü yeter³³.

16) **İskâfiyye**: Allah akıllılara zulmetmeğe kâdir değildir; ama çocuklara ve delilere zulmetmeğe gücü yeter, derler³⁴.

17) **Ca'feriyye**: Derler ki: Bu Ümmetin fâsıkları içinde, Mecûsîlerden daha ileri gitmiş kimseler vardır. İçki içmenin cezâsını icmâ ile belirlemek yanlışdır; çünkü cezâ konusunda geçerli olan nassdır. Bir tane miktarı şey çalan kimse, fâsıktır ve îmândan çıkmıştır³⁵.

25 *el-Farq*, 100; *el-Milel*, 1/69.

26 *el-Farq*, 99; *el-Milel*, 1/73.

27 Son paragraf, *İ'tikâdât*, 43'den aynen.

28 *İ'tikâdât*, 43; Maârifin zarûri oluşu, onların görüşlerindedir.

29 *el-Farq*, 105.

30 Krş.: *el-Farq*, 112.

31 Krş.: *el-Farq*, 109.

32 *İ'tikâdât*, 44.

33 *el-Farq*, 91.

34 *el-Farq*, 102.

35 *el-Farq*, 101-Câfer b. Mubeşşir'in görüşleri olarak.

18) **Hâbitiyye**: Mezhepleri şudur: Âlemin iki ilâhı vardır: Biri kadîm olan Allah'dır. Öteki de yaratılmış olan Mesîh'dir ve insanların âhirette hesaplarını görecek olan da Mesîh'dir. "Melekler sıra sıra dizilip Rabbinin buyruğu gelince. ." (Feer (89), 22) âyetinden murad, Mesîh'dir, derler³⁶.

19) **Hadesiyye**: Bunlar tenâsühe (ruhların bir bedenden diğerine geçişine) inanırlar. Bütün canlılar, şer'i tekliflerle yükümlüdür, derler³⁷.

20) **Sâlibiyye**: İlim, kudret, semî' ve basar sıfatlarının ölüde bulunması câizdir, derler³⁸.

II. Havâric Fırkaları

Bütün Hâricîler, şu hususlarda birleşmişlerdir: İnsan günah işlemekle kâfir olur. Hz. Osman, Ali, Talha, Zübeyr ve Ayşe'yi küfürle suçlarlar. Hz. Ebu Bekir ile Ömer'i yüceltirdiler³⁹. Havâric 23 fırkadır:

1) **Hakemiyye**: Bu topluluk öyle bir kavimdir ki, Hz. Ali hakeme râzı olunca, ordudan ayrılıp Hz. Ali ve Muâviye'yi küfürle suçlamışlardır. Ali'ye, "Eğer sen hakikaten imam idiysen, niçin hakeme râzı oldun? Eğer, hakîki imam değil idiysen, niçin bizi Muâviye ile harbe götürdün?" dediler⁴⁰.

2) **Ezârika**: Derler ki: Ali, tahkîmle kâfir oldu. Ali'nin katili olan İbn Mulcem hakıdır⁴¹. Sahâbilerin hepsi de kâfirdir ve temelli cehennemde kalacaklardır.

3) **Necdiyye**: Mezhepleri şudur: İnsanların imama ihtiyacı yoktur; lâzım olan adâlettir.

4) **Beyhesiyye**: Mezhepleri şudur: Allah'ı bütün sıfatları ve isimleri ile muttasıf görmeyen ve bütün şer'i hükümleri bilmeyen kimse kâfir olur⁴².

5) **Acrediyye**: Tuttukları yol şudur: Müşriklerin çocukları cehennemliktir. Yûsuf Sûresi Kur'an'dan değildir; çünkü bu sûrede aşk ve sevgili anlatılmıştır, Kur'an olması münâsib değildir⁴³.

36 *el-Fark*, 166; 140; *el-Milel*, 1/60.

37 *el-Milel*, 1/61.

38 *Mağâlât*, 406.

39 *İ'tikâdât*, 46-aynen.

40 *İ'tikâdât*, 46- cümlelerin takdîm-te'hriyle aynen.

41 *el-Milel*, 1/120.

42 *İ'tikâdât*, 47.

43 *İ'tikâdât*, 47-ilk cümle hâric aynen.

6) **Salıyye**: Mezhepleri şudur: Kâfir bize katılsa, müslümanlığına hüküm olunur; ancak çocukları için bülûğ çağına kadar hüküm verilmez. Bâliğ olunca İslâm'a dâvet olunurlar; kabul etmedikleri takdirde öldürülürler⁴⁴.

7) **Meymûniyye**: İnsanın, kendi kızını kendine veya oğluna nikâhlamasını câiz görürler. Hayır ve şerri Allah'dan bilmezler⁴⁵. Kâfirlerin çocukları cennet ehlidir, derler.

8) **Hamziyye**: Kâfirlerin çocukları cehennem ehlidir, derler⁴⁶.

9) **Halefiyye**: Müşriklerin çocukları, amelsiz ve şirksiz, cehennem ehlidir⁴⁷.

10) **Etrâfiyye**: Bu topluluk, âlemde şeriat bilgileri hakkında bilgisi olmayan kimseler mâzûrdur, derler⁴⁸.

11) **Şu'aybiyye**: Kul, fiilinin fâili değil kâsibidir, demekle Ehl-i Sunnet'e uyarlar. Diğer inançları Hâricîlerinkine uygundur⁴⁹.

12) **Hâzimiyye**: Hz. Ali hakkında kararsızdırlar (tevakkuf)⁵⁰.

13) **Se'âlibe**: Mezhepleri şudur: Çocuk, ister küçük ister büyük olsun, bülûğ çağına ulaştıktan sonra hakkı inkâr etmedikçe velî olur⁵¹.

14) **Ahnesiyye**: Kendi topluluklarından müslüman beldelerinden birinde bulunan kimseyi küfürle suçlarlar⁵².

15) **Ma'bediyye**: Tutukları yolda, kendi inançlarında olmayan kadını nikâhlamak câiz değildir⁵³.

16) **Ruşeydiyye**: Bu topluluk gökyüzünün suladığı herşeye öşr vâcibdir, derler⁵⁴.

17) **Mukremiyye**: Derler ki: Namazı terkeden kâfirdir; ama namazı terkettiği için değil, Allah'ı bilmediği için kâfirdir⁵⁵.

44 *İ'tikâdât*, 48-aynen.

45 İkinci cümledeki "hayır" kelimesi hâric, *İ'tikâdât*, 48'den aynen.

46 *İ'tikâdât*, 48-aynen.

47 *el-Farq*, 57.

48 Öyle anlaşılıyor ki, Şirvânî, *İ'tikâdât*'ın bugün Leiden'de bulunan nüshasından istifade etmiştir. Nitekim *İ'tikâdât*'ın nâsiri Ali Sâmî en-Neşşar'ın gösterdiği gibi (s. 48, n. 7), "mâzur" kelimesinden sonraki "değildir" kelimesi, bu nüshada "mahzûf" olduğu için, fırkânın görüşü, risâlemizde doğru olarak nakledilmiştir. Krş.: *el-Milel*, 1/130.

49 *İ'tikâdât*, 49-aynen.

50 *el-Milel*, 1/131-aynen.

51 *İ'tikâdât*, 49-aynen.

52 *İ'tikâdât*, s. 50, n.1'de Leiden nüshasından aynen.

53 *İ'tikâdât*, 50-aynen.

54 *el-Farq*, 61'den aynen. Krş.: *İ'tikâdât*, 50.

55 *İ'tikâdât*, 50-51-aynen.

18) **Ma'lûmiyye**: Bu topluluğun tuttuğu yolda mü'min, Allah'ı bütün isim ve sıfatlarıyla bilen kimsedir. Eğer böyle bilmezse, mü'min değil, câhildir, derler⁵⁶.

19) **Mechûliyye**: Bu topluluk katında bir kimse, Allah'ı birtakım isimleriyle bilirse yeterlidir ve o kimse mü'min ve ârifdir⁵⁷.

20) **İbâdiyye**: Derler ki: Ehl-i Kible'den bize muhâlif olanlar kâfirdir. Büyük günah işleyen kimse, tevhîd ehlidir, mü'min değildir. Hz. Ali ve pek çok sahabiye kâfir, derler⁵⁸.

21) **Asfariyye**: Sözde takıyye câizdir, amelde câiz değildir, derler⁵⁹.

22) **Hafsiyye**: Derler ki: İmân ile şirk arasında Allah'ın mârifeti bir vasıtadır⁶⁰. Bir kimse Allah'ı bilip O'nun dışındakileri inkâr etse kâfirdir; ama müşrik değildir⁶¹.

23) **Hârisiyye**: Bunlar, İbâdiyye'ye uyarlar. Ancak kulların fiilleri Allah'ın yarattığı şeyler değildir, derler. Ayrıca istîtâat (yapabilme gücü), fiilden önce değildir, derler⁶².

III. Şia Fırkaları.

Onlara Ravâfız da denir. Bu topluluğa Şia demenin sebebi şudur: Kendi iddialarına göre Hz. Ali'ye taraftarlık ederler, yani ona uyarlar. Nebî (s.a.s)'den sonra hak imam, Ali ve Ali'nin çocuklarıdır, derler⁶³. Bunlara Râfîzî demeğe sebep şudur: Zeyd b. Ali b. Huseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, Hişâm b. Abdilmelik zamanında ayaklandığında, etrafında bu topluluktan onbeş bin kişi toplandı ve Hz. Ebû Bekir ile Ömer'i suçlamaya başladılar. Zeyd, bunları, bu husus için men edince, Zeyd'e kırıldılar ve hepsi de Zeyd'i terkettiler. Yanında yalnızca ikiyüz kişi kaldı. O zaman Zeyd: "Beni terkettiniz -Rafaztumûnî-" dedi. Ayrıca Hakkı terkettikleri için de Râfîzî denir⁶⁴.

Şîî fırkalarının aslı üçtür: Zeydiyye, İmâmiyye ve Ğulât-ı Revâfız. Ancak bu üç fırkanın her biri de pek çok fırkaya ayrılır. Hepsi 40 fırka, belki daha çoktur.

56 *I'tikâdât*, 51; *el-Farq*, 57.

57 (18) ve (19). sıradaki fırkalar, *I'tikâdât*, 51'de (18). fırka olarak aynı ifadelerle an-latılır. Krş.: *el-Farq*, 58.

58 *I'tikâdât*, 51'de yalnızca fırka kurucusu var; görüşleri yoktur.

59 *I'tikâdât*, 51-aynen.

60 *I'tikâdât*, 51-aynen.

61 *el-Milel*, 1/136.

62 Krş.: *el-Farq*, 62; *el-Milel*, 1/136.

63 *el-Milel*, 1/146.

64 *I'tikâdât*, 52. Ayr.krş.: *el-Farq*, 25.

A) **Zeydiyye**: Bu topluluk, Zeyd b. Ali'ye uyanlardır. Üç fırkacıdır⁶⁵:

1) **Cârûdiyye**: Tuttukları yol şudur: Atî'nin imâmeti, isim olarak değil vasıflarıyla nass yoluyla sâbittir. Nassa karşı çıkarak Ali'ye uymadılar diye-hâşâ- bütün ashâbı küfürle suçlarlar⁶⁶.

2) **Suleymâniyye**: Tuttukları yol şudur: İmâmet, halk arasında yapılacak şûrâ ile olur ve müslümanların seçilmişlerinden iki kimsenin bey'atı ile gerçekleşmiş olur. Ebû Bekir ve Ömer imamdı; lâkin Ali varken halkın onlara bey'at etmeleri hatâ idi; ama bey'at edildikten sonra, bu câiz oldu. Hz. Osman, Zubeyr, Talha ve Hz. Ayşe (r.a)'yi küfürle suçlarlar⁶⁷.

3) **Betriyye**: Görüşleri Suleymâniyye'ye uygundur. Ancak Hz. Osman hakkında susarlar (tevakkuf)⁶⁸.

Zamanımızda Zeydiyye, usûlde Mu'tezilî, fûrûda Hanefilerdir⁶⁹.

B) **İmâmiyye**: Bu topluluk, Ali'nin imâmeti açık bir nassla sâbit olmuştur, derler⁷⁰. Diğer sahabileri küfürle suçlarlar⁷¹. Bu topluluk onüç fırkacıdır:

1) **Bâkriyye**: Bu topluluğun inancı şudur: İmâmet Muhammed b. Ali el-Bâkır'da son buldu. O vefat etmemiştir; fakat gâibdir, derler⁷².

2) **Nâvûsiyye**: Bu topluluğun inancı şudur: İmam Câfer vefat etmemiştir; ama gâibdir ve imam odur, derler⁷³.

3) **Eftahiyye**: Bu topluluk der ki: Hak imam, İmam Câfer'in oğlu Abdullah Eftah'dır⁷⁴.

4) **Mufaddaliyye**: Bu topluluğun inancı şudur: İmam Câfer'den sonraki hak imam, İmam Câfer'in oğlu Mûsâ idi⁷⁵.

5) **Şumtiyye**: Bu topluluğun mezhebi şudur: Hak imam, İmam Câfer'in oğlu Muhammed idi⁷⁶.

65 *İ'tikâdât*, 52-aynen.

66 *el-Farık*, 22-3-aynen.

67 *el-Milel*, 1/159-160. Krş.: *İ'tikâdât*, 52-3; *el-Farık*, 26: Zubeyr, Talha ve Hz. Ayşe'den söz edilemez.

68 *el-Milel*, 1/161.

69 *el-Milel*, 1/162.

70 *el-Milel*, 162-aynen.

71 *el-Milel*, 1/164-aynen.

72 *İ'tikâdât*, 53: "O ölmemiştir ve ölmez de, fakat gâibdir."

73 *İ'tikâdât*, 53-aynen.

74 *el-Milel*, 1/167; *el-Farık*, 39.

75 *İ'tikâdât*, 54'de "el-İmâdiyye"den aynen.

76 *İ'tikâdât*, 54-aynen.

6) **İsmâiliyye**: Bu topluluk, hak imam, Câfer oğlu İsmâil idi, derler. Lâkin İsmâil, İmam Câfer'in hayatında vefat etti; imamet de kardeşlerine intikal etti, derler⁷⁷. Bu topluluğa Melâhide-i İsmâiliyye dedikleri gibi, Karamita da derler.

7) **Mubârekiyye**: Bu topluluk der ki: İsmâil b. Câfer, babası hayatta iken vefat edince, imamet kardeşlerine intikal etmeyip kendi oğlu Muhammed'e geçti⁷⁸.

8) **Memtûriyye**: Bu topluluk der ki: İmam Mûsâ b. Câfer vefat etmemiş; gâib olmuştur. Bu topluluğa Memtûriyye denmesinin sebebi şudur: Görüşlerini ortaya atınca, bir kısım insanlar, bu topluluğa, "Sizler yağmura tutulmuş köpekler gibisiniz" demişlerdir⁷⁹.

9) **Akta'iyye**: Bu topluluk Mûsâ b. Câfer, kesinlikle ölmemiştir, derler. Onun için bunlara Akta'iyye derler⁸⁰.

10) **Vâkıfiyye**: Bu topluluk, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın küçük oğlu İmam Muhammed Takî'nin imâmetine inanırlar; ama Ali b. Mûsâ er-Rızâ hakkında tevakkuf ederler, imametini son vermezler⁸¹.

11) **Câferiyye**: Bu topluluk, imâmet, İmam Hasan Askerî'den sonra kardeşi Câfer'e intikal etti, derler⁸².

12) **İntizâriyye**: Bu takım der ki: Hak imam Muhammed b. el-Hasan el-Askerî'dir. Gâibdir, tekrar ortaya çıkması yakındır ve Beklenen'dir. Bu topluluk katında zamanın imamı hayattadır; lakin görünmemektedir; gâibdir; ortaya çıkacaktır. Adı geçen imam, Ali oğullarının onikincisidir. Mehdî dedikleri de budur, derler: Namazda "et-Tahiyyât" yerine şu duâyı okurlar (Türkçesi verilecektir): "Ey Allahım; Muhammed Mustafa, Ali el-Murtazâ, Fâtımatu'z-Zehrâ, Hatıcetü'l-Kubrâ, Hasan er-Rızâ, Kerbelâda öldürülen el-Huseyin, Zeyne'l-Âbidîn, Muhammed b. Ali el-Bâkır, Câfer b. Muhammed es-Sâdık, Mûsâ b. Câfer el-Kâzım, Ali b. Mûsâ er-Rızâ, Muhammed b. Ali et-Takî, Ali b. Muhammed en-Nakî, Hasan b. Ali ez-Zekî, Beklenen, âlemde imam olan Muhammed b. Hasan el-Askerî'ye salât eyle!"

Ravâfız, bu ondört kimseye, "Ondört Mâsûm" derler ve onikisine de "Oniki İmam" derler. İleri gelen sahabileri küfürle suçlarlar ve derler

77 *I'tikâdât*, 54; *el-Fark*, 39; *el-Milel*, 1/167

78 *I'tikâdât*, 54-aynen.

79 *I'tikâdât*, 54-aynen.

80 *I'tikâdât*, 54: "Onlar, Mûsâ b. Câfer'in dâvetini keserler." *el-Fark*, 40; *el-Milel*, 1/169: "Onlar Mûsâ'nın ölümüne kesinlikle inanırlar." Doğrusu da budur.

81 *I'tikâdât*, 55; *el-Milel*, 1/169.

82 *I'tikâdât*, 55-aynen.

ki: Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin, Ammâr, Selmân, Ebû Zer, Mikdâd, Bilâl ve Suheyb dışında sahabilerin hepsi de, Peygamber (s.a.s.)'den sonra kâfir oldular.

Yine Ravâfız'dan bir topluluk der ki: Sonra Ebû Zer, Bilâl, Mikdâd ve Suheyb de -hâşâ- kâfir oldular ve Ammâr ile Selmân'dan gayri müs-lüman kalmadı.

İmâmiyye toplulukları, bu söylediğimiz topluluklardan ibaret değildir, daha çoktur. Hattâ İmam Fâhru'd-Dîn er-Râzî buyurur ki: "Bazı Râfîzî kitapları İmâmiyye fırkasını 73 fırka olarak yazmışlardır⁸³."

C) **Gulât**: Bu topluluk 18 fırkadır. Diğer Şii fırkaları bunları küfürle suçlarlar. Kaldı ki bütün Şii fırkaları birbirlerini küfürle suçlarlar.

1) **Sebe'iyye**: Bu topluluk Abdullah b. Sebâ'ya uyanlardır. Adı geçen Abdullah, Hz. Ali zamanında yaşamıştır. Bir keresinde Ali'ye, "Sen, hakikaten İlâh'sın, ey Ali!" dedi. Bunu söylediği içindir ki Hz. Ali, adı geçeni ülkeden uzaklaştırıp Medâin'e sürdü.

Bu topluluğun inancı şudur: Hz. Ali vefat etmedi ve öldürülmedi de. Ali'nin şeklinde bir şeytan görünmüştü. İbn Mulcem o şeytanı öldürdü. Ali, hâlâ gökyüzünde, bulutlardadır. Gök gürelemesi Ali'nin sesi, şimşek de onun kamçısıdır. Ali, bir daha yeryüzüne incek ve yeryüzünü adâletle dolduracaktır. Bu topluluk, ne zaman gök gürelese, "Selâm sana ey Ali!" derler⁸⁴.

2) **Benâniyye (Beyâniyye)**: Bu topluluk Benân (Beyân) b. Sem'ân el-Yehudî'ye uyarlar. Derler ki: Allah insan sûretinde idi. Bütün organları silinip yok oldu, yalnızca yüzü kaldı. "Yeryüzünde bulunan herşey fânidir; ancak Yüce ve Cömert olan Rabbinin yüzü bâkidir⁸⁵" buna işarettir, derler⁸⁶. Bu topluluğun inancı şudur: Allah, Ali'ye ve Ali oğullarına hulûl etmiştir. Nitekim Hz. Cibrîl, Nebî (s.a.s.)'ye Dihye-i Kelbî sûretinde gelirdi. Allah'ın da Ali oğullarının suretinde zâhir olması câizdir. Zamanımızdaki Ravâfız, hâlâ Allah'ın sırayla, reisleri olan dinsiz suretinde tecelli ettiği inancındadırlar. Onun için, mâbûd gibi ona secde ederek bütün nesnelere şâhlarına nisbet ederler. hâşâ onu tanrı bilirler. Bu topluluk gibi, küfürde aşırı gitmiş bir topluluk daha yoktur. Bunlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve kâfirlerin diğer fırkalarından daha kötüdürler. Bunların ortadan kaldırılması en önemli işlerdendir. İslâm

83 Fırkanın tamamı, *İ'tikâdât*, 55-56'dan aynen.

84 *el-Fark*, 143'den özetle.

85 Rahmân (55), 26-27.

86 *İ'tikâdât*, 57'den aynen.

bilginleri, bütünüyle, bunların küfründe tereddüt etmemişlerdir. Bunların İslâm dînine zararları, diğer kâfirlerden çoktur. Şer'î hükümlerden hiçbirşeye aslâ inanmazlar. Bunların durumlarını bilen kimse, haklarında aslâ tereddüt etmez.

3) **Hattâbiyye:** Derler ki: Ali oğullarının hepsi de peygamber idi. Bunun yanında Allah, Ali'ye, sonra Hasan ve Hüseyin'e, Zeyne'l-Âbidîn, Muhammed Bâkır ve Câfer Sâdık'a hulûl etmiştir; her biri tanrı idi. Hattâ bu mel'ûnlerin reisi olan Ebû'l-Hattâb, kendine uyanlarla İmam Câfer'e tanrı gibi ibadet ve secde ederlerdi. İmam Câfer bunu işitince, adı geçenlere lânet okudu. Adı geçen mel'ûn bunu görünce, İmam Câfer'e kırdı ve dedi ki: "Şimdi Allah, İmam Câfer'den çıkıp bana hulûl etti. Şu anda ben, ondan kâmil ve ibâdete müstehakım." Sonra mel'ûnu öldürdü⁸⁷. Bu takım, kendi toplulukları için yalan şâhidlikte bulunmayı câiz görürler. Cennet, dünya nimetleri; cehennem de dünyanın elemeleridir, derler.

4) **Muğiriyye:** Derler ki: Allah, nûrânî bir cisimdir; insan suretindedir ve başında nurdan bir tac vardır. "Allah Âdem'i Kendi suretinde yarattı" buna işarettir, derler⁸⁸. Bu topluluk, Hz. Ali zamanında ortaya çıktı. Hz. Ali'ye -hâşâ-, "Sen tanrısın" dediler. Hz. Ali, bunların birkaçını tutup neft ile ateşte yaktı⁸⁹.

5) **Mansûriyye:** Derler ki: Resuller ebediyen kesilmezler. Cennet, Allah'ın bize, Ali ve çocukları gibi, kendisine muhabbet beslememizi emrettiği kimseye mahsustur. Cehennem de Ebû Bekir ve Ömer gibi, kendisine düşmanlık ve kötülük etmeğe emrolduğumuz kimseye mahsustur⁹⁰. Bu mel'ûnlar, insan öldürmeyi, zina ve homo-seksüelliği hep mübah bilirler⁹¹.

6) **Cenâhiyye:** Bu topluluk, Abdullah b. Muâviye b. Abdillâh b. Câfer -çift kanatlı-ye uyarlar. Bu mel'ûnlar tenâsühe inanırlar; ruhlar, bedenlerde birbirinden birbirine intikal eder, derler. Allah'ın ruhu, Hz. Âdem peygamberde idi; sonra Şît'e geçti ve sonra sırasıyla diğer peygamberlere intikal eyledi; birbiri arkası sıra tâ Ali ve onun üç oğluna geçti; şu anda da adı geçen Abdullah'a intikal etmiştir, derler⁹². Bu topluluğun

87 *I'tikâdât*, 58'den; ancak son cümle "öldürüldü" şeklindedir.

88 Krş.: *el-Milel*, 1/177; *el-Farq*, 146.

89 Krş.: *I'tikâdât*, 58.

90 Örnek olarak verilen isimler hâric *el-Milel*, 1/179'dan aynen.

91 *I'tikâdât*, 58.

92 *el-Farq*, 150'den.

tuttukları yol şudur: İnsanın, zamanın imamı olan kimseyi tanıdıktan sonra hiç tâat ve ibâdet etmesi lâzım değildir⁹³.

7) **Mufavvıda:** Bu bir topluluktur. Tuttukları yol ve inançları şudur: Allah, önce Hz. Ali ve çocuklarını yarattı ve sonra diğer yaratılmışları bunlara havâle etti. Böylece gökler ve yerler ile bu ikisi arasındaki bu şeylerin hepsini, Ali ve Ali oğulları yaratmıştır. Rükû'da "Subhâne Rabbiye'l-Azîm"den murad Ali'dir; sücûdda da "Subhâne Rabbiye'l-A'lâ'dan murad Allah'tır, derler⁹⁴.

8) **Kâmiliyye:** Niçin Hz. Ali'ye bey'atı terkedip Hz. Ebû Bekir'e bey'at ettiler diye, bütün büyük sahabileri küfürle suçlarlar. Hakkını isteyip ashâbla savaşmadığı için, Hz. Ali'yi de küfürle suçlarlar⁹⁵.

9) **Ğurâbiyye:** Bu topluluk der ki: Allah, nübüvvet ve risâleti, Cebrâîl ile Ali'ye göndermişti; lakin Ali ile Muhammed (s.a.s.), karganın kargaya, sineğin sineğe benzeyişi gibi, birbirine benzediği için fark edemeyip, nübüvveti yanlışlıkla Muhammed (s.a.s.)'e götürdü. Bu sebepten Cebrâîl'e -hâşâ- lânet ederler⁹⁶.

10) **Yûnusiyye:** Bu topluluk der ki: Cebrâîl, Muhammed (s.a.s.) ile dost ve arkadaş olduğundan, Ali'nin hakkı olan risâlet ve nübüvveti kasıtlı olarak ona götürmeyip Muhammed (s.a.s.)'e iletti⁹⁷. Bu topluluk da Cebrâîl'e söver ve lânet ederler. Allah onlara lânet etsin. Ve bu topluluğun mezhebi şudur: Allah arş üzerinde oturur ve melekler O'nu arşıyla birlikte kaldırırlar⁹⁸.

11) **Zemmiyye:** Bu topluluk, Ali tanrı idi; Muhammed'i halkı tanıyaya dâvet için gönderdi; Muhammed ise halkı Ali'ye dâvet etmedi, kendi nefesine çağırdı, diye -hâşâ -Nebî (s.a.s.)'yi kötülerler⁹⁹.

12) **Muhtâriyye:** Bu topluluk der ki: Cebrâîl, risâleti Ali'ye götürmüştü; lakin Muhammed (s.a.s.) Ali'den büyük olduğundan, Ali, Muhammed (s.a.s.)'den yardım istedi. Muhammed (s.a.s.) dâvetle meşgûl olup halkı kendisine çağırdı. Böylece bu mel'ûn topluluk da, bu yönden -hâşâ- Allah'ın Resûlü'ne dil uzatırlar¹⁰⁰.

93 *İ'tikâdât*, 59-aynen.

94 *İ'tikâdât*, 59'dan bir cümle kısaltularak.

95 *İ'tikâdât*, 60-son cümledeki "ashâbla" yerine "Ebû Bekir'le".

96 *İ'tikâdât*, 59-60'dan.

97 *İ'tikâdât*, 60. - -

98 *el-Farq*, 43; *el-Milel*, 1/188'den.

99 *el-Farq*, 153'den.

100 *İ'tikâdât*, 60-onuncu sırada başlıksız anlatılan fırkanın aynı.

13) **Nusayriyye:** Bu topluluk der ki: Allah, bazı zamanlarda Ali'ye hulûl ederdi. Hayber Kal'ası fethinde, Ali, kale kapısını söktüğü zaman, Allah ona hulûl etmişti; Hayber'in kapısını Rabbânî kuvvetle söktü, beşer gücü ile değil¹⁰¹.

14) **İshâkiyye:** Bu topluluğa göre Allah, dâimâ Ali'ye hulûl etmişti. Sonra Ali oğullarına hulûl etti, derler. Ve derler ki: Çünkü Ali ve Ali oğulları, yaratılmışların en üstünüdür. Allah her zaman onların suretinde zâhir olur ve onların dili ile konuşur; onların elleriyle tutar. Ve Ali ve oğullarına tanrıdır, derler¹⁰². İmam Fâhru'd-Dîn er-Râzî buyurur ki: "Nusayriyye ve İshâkiyye, Haleb ve Şam'da çoktur¹⁰³."

15) **Ezeliyye:** Bu topluluk der ki: Ali ve Ömer, her ikisi de ezeldir; lâkin Ali hayırdır, Ömer de şerdir¹⁰⁴.

16) **Kerbiyye:** Derler ki: Ali'den sonra imam, Ali'nin kendi oğlu olan Muhammed Hanefiyye idi. Hâlâ hayattadır. Sağında bir arslan, solunda da bir kaplan, onu korumaktadır ve çoğunlukla dağlardadır, derler¹⁰⁵.

17) **Hâşimiyye:** Bu topluluk der ki: Muhammed Hanefiyye vefat edince oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed kâ'im makâm ve imam oldu. Sonra vefat ettiği zaman, "Benden sonra Muhammed b. Abdillâh b. el-Abbâs imam olsun" diye vasiyet etti. Adı geçen Muhammed'e uyanlar, Horasan'da, Sâhibu'd-Dâvet olan Ebû Muslim'in yardımı ile halkı çağırıp ayaklandılar. Hilâfeti Ümeyye oğullarından aldılar; hilâfet, Abbas oğullarına geçti ve 500 yıl süre ile Abbâs hânedânında kaldı¹⁰⁶.

18) **Ravendiyye:** Derler ki: İmâmet ve hilâfet, Abbas oğullarının hakkı idi; işin sonunda hak, hak sâhibi olana ulaştı¹⁰⁷.

IV. Mülhidlerin (Dinsizlerin) Fırkaları

Bu topluluk çoktur; lâkin meşhur olanları yedi fırkadır:

1) **Bâtuniyye:** Bu topluluk, hiçbir millete (dîne) bağlı değildir. Yaratıcıyı tanımazlar ve âhireti inkâr ederler. Bunların ilk ortaya çıkışı bir hikâyeye dayalıdır. Şimdi o hikâyeyi burada anlatmak uygundur:

101 *I'tikâdât*, 61-aynen.

102 Krş.: *el-Milel*, 1/188-9.

103 *I'tikâdât*, 61.

104 *I'tikâdât*, 61'den kısaltılarak.

105 *I'tikâdât*, 62-Keysâniyye'nin birinci fırkası olarak.

106 *I'tikâdât*, 63-Keysâniyye'nin üçüncü fırkası.

107 *I'tikâdât*, 63-Keysâniyye'nin dördüncü fırkası.

Hikâye: Bazı târih kitaplarında yazıldığına göre, Ehvâz vilâyeti halkından Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh adlı bir kimse vardı. Adı geçen Abdullah zındıklardan idi. İmam Câfer Sâdık'a ve çoğu zaman da onun oğlu İsmâîl'e hizmet ederdi. İsmâîl vefat ettikten sonra, İsmâîl'in oğlu Muhammed'i de alarak Mısır taraflarına yöneldi. Muhammed, yolda vefat etti ve bir hâmile câriyesi kaldı. Abdullah Meymûn'un da hâmile bir câriyesi vardı. Abdullah, Muhammed b. İsmâîl'in câriyesini öldürüp, kendi câriyesine, onun câriyesidir, dedi. Sonra adı geçen câriyenin bir oğlu oldu. "Bu, Muhammed b. İsmâîl'in oğludur ve zamanın imamıdır" diyerek halkı kandırdı. Ashında Acem ülkelerinin oğullarından ve İslâm dininin kalplerinde din düşmanlığı apaçık olan düşmanlarından bir topluluk, adı geçene uydular. Halkı bu yolla sapıklığa düşürüp, Mağrib ülkelerinde, Mısır'da ve İskenderiye'de bu sapıklık yayıldı. Civar bölgelere dâiler gönderdiler. İşin sonunda bu topluluktan, Mehdî adında biri Mısır'a pâdişâh oldu. Ondan sonra Kâ'im Makam adlı biri pâdişâh oldu¹⁰⁸. Nesiller sonra saltanat nöbeti Mustansır'a geldi. Mülhidlerin reisi olan Hasan Sabbah, adı geçenden izin isteyerek Acem diyarına gelip halkı küfür ve zındıklığa sevketti. İşin sonunda, Acem diyarında mülhidlerin fitnesi öyle bir noktaya ulaştı ki, İslâm sultanlarının hepsi de muztarib oldular; çoğunluğu mühlidlere mağlûb oldu, bazıları da sulh ve sığınma yolunu tuttular¹⁰⁹. Sonuçta Cengiz oğullarından Hulâgû Han, kâfirlerle birlikte gelip İslâm ülkelerini mühlidlerden kurtardı ve adı geçenleri idam etti. Allah, öldürene de öldürülene de lânet etsin!

2) **Sabbâhiyye**: Bu topluluk Hasan Sabbah'a uyarlar. Bozuk inanışlarının kaynağı şu meseledir: Eğer akıl yeterli ise, o halde hiç kimseye itiraz edilemez; eğer yeterli değilse, zamanın imamına uymak lâzımdır, derler.

Cevab: Eğer akıl lâzım değilse, mücerred imamla hak bâtıldan nasıl ayrılabilir; eğer akıl lâzımsa, imama ne ihtiyac vardır¹¹⁰?

3) **Nâsriyye**: Bu topluluk Nâsır Husrev'e uyarlar. Adı geçen Nâsır, Şeyh Ebû Ali Sînâ'nın öğrencilerindendir. Hakîm ve faziletli bir kimse idi. Şiirlerinden ilhad ve zındıklık koklandığı için, birçok kimsenin sapıklık ve imânsızlığına sebep olmuştur¹¹¹.

4) **Karamita**: Bu topluluk Hamdan Karmatî'ye uyarlar. Basra, Kûfe ve o civarlarda mühlidlerin dâilerinden idi. Onun yüzünden pek

108 Burada müellifimiz ve kaynağı *I'tikâdât*, 77 târihi bir yanlışlık yapmışlardır; çünkü gerek Mehdî, gerek el-Kâ'im Mısır'a pâdişâh olmamışlardır.

109 *I'tikâdât*, 78-hemen hemen aynen.

110 *I'tikâdât*, 78'den kısaltılarak.

111 *I'tikâdât*, 78.

çok kimse ilhad ve zındıklığa düştüler. Bunlar, o bölgeleri öylesine istilâ ettiler ki, Abbâsî halifeleri bile adı geçenlerden öç almaya kâdir olamadılar. Hattâ Karamita, bir yıl Arafat'ta hacılara saldırarak katliâmında bulundular; sonra Mekke'de Kâbe etrafında müslümanlardan pek çok kimseyi öldürdüler ve Haceru'l-Esved'i yerinden çıkarıp götürerek Kûfe'de bir çöplüğe bıraktılar. Haceru'l-Esved, 24 yıl orada kaldı. Neticede Sultan Tuğrul Beg Selçukî, Bağdad'a gelerek adı geçen Karamita'yı temizleyip Haceru'l-Esved'i yine yerine götürdü¹¹².

5) **Bâbekiyye:** Bu topluluk Bâbek el-Hurremî'ye uyarlar. Adı geçen Bâbek, aşâğılık bir kimse idi. Azerbeycan'da ortaya çıktı. Zamanla kuvvet kazanıp etrafına birçok kimse topladı. Def'alarca İslâm ordularına saldırdı; büyük savaşlar oldu. Neticede Halife Mu'tasım zamanında öldürüldü¹¹³.

6) **Mukanna'îyye:** Bu topluluk Mukanna'ya uyarlar. Adı geçen Mukanna, Ebû Muslim'e uyanlardandı. Ebû Muslim'den sonra, nübüvvet iddiasında bulundu. Kendisine pek çok kimse uydu. Sonunda ilâhlik iddiasında bulundu. Zamanla fitnesi kızıştı. Neticede öldürüldü¹¹⁴.

7) **Seb'îyye:** Bu topluluk der ki: Devir yedidir. Gökler yedidir. Yeryüzü yedidir. İmam yedidir. Organlar yedidir. Bütün nebilerin devirleri de yedidir. Birincisi Âdem ve vasîsi Şît; ikincisi Nuh ve vasîsi Sâm; üçüncüsü İbrâhîm ve vasîsi İsmâîl; dördüncüsü Mûsâ ve vasîsi Hârûn; beşincisi Dâvud ve vasîsi Suleymân; altıncısı İsâ ve vasîsi Havârîler; yedincisi Muhammed ve vasîsi Ali'dir, derler. İmam da yedidir derler: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyne'l-Âbidîn, Muhammed el-Bâkır, Câfer es-Sâdık, Muhammed b. İsmâîl. Ve yine derler ki: Nebilerin gönderilmesinden maksat, yaratılmışları, cismâniyet mertebesinden ruhâniyet mertebesine götürmektir. İmâmet sırası Muhammed b. İsmâîl'e gelince, âlem halkından zâhirî teklifler, oruç ve namaz gibi şeylerin hepsi de düştü. Şu andan sonra lâzım olan, içi (bâtın) düzeltmektir. Bu boş sözlerden maksatları, doğruluk kisvesine bürünerek halkı şeriat yolundan çıkarıp küfür ve dînsizliğe götürmektir¹¹⁵.

V. Kerrâmiyye Fırkaları

Bu topluluk Muhammed b. Kerrâm'a uyarlar. Adı geçen Muhammed, Sîstân vilâyetinden idi. Zühd ve takvâ suretine bürünerek halkı

112 *I'tihâdât*, 79.

113 *I'tihâdât*, 79.

114 *I'tihâdât*, 79-80'den aynen.

115 *I'tihâdât*, 80-81-aynen.

bazı bid'atlere çağırdı; ama neticede kabul etmediler, ve ona uyanlarla birlikte şehirden çıkarıp Garcistan'a sürdüler. O bölge halkı onlara tâbi oldu ve o diyarda, bu adı geçenler revâc buldular. Kerrâmiyye'nin hepsinin mezhebi şudur: Allah cisimdir, cevherdir; sonradan olanların yeridir; cihet ve mekândadır, derler. Bu topluluk birçok fırkaya ayrılmışlardır. Meşhurları şunlardır: Tarâkıyye, İshâkıyye, Hakâyikiyye, Âbidiyye, Tûniyye, Şûriyye, Heysamiyye. Bu topluluğun önde geleni Heysamiyye'dir. Kerrâmiyye'nin hepsinin davranışları, hile ve oyundur¹¹⁶.

VI. Müşebbihe Fırkaları

Bu topluluğa Müşebbihe demenin sebebi, Allah'ı yaratılmışlara benzetişleridir. Müşebbihe'nin büyük çoğunluğu, Ahmed b. Hanbel'e uyanlardır¹¹⁷. İslâm'da ortaya çıkan ilk teşbîh, Ravâfız'dan çıkmıştır¹¹⁸. Allah'ı cisme benzetmekten maksatları, Ali'ye tanrı demek içindi. Müşebbihe toplulukları çoktur. Meşhurları olan şu fırkalar zikredilebilir:

1) **Hakemiyye**: Bu topluluk Hişâm b. el-Hakem'e uyanlardır. Adı geçen Hişâm, "Allah cisimdir" derdi. Bazan, "O, beyaz bir kağıp gibidir" derdi. Ve bazan da, "Mum gibidir; ne tarafından bakılsa yüzü sana karşıdır" derdi. Sonunda şuna karar verdi: Onun, kendi karışı ile yedi karış uzunluğu vardır ve arşa dokunmaktadır¹¹⁹.

2) **Cevâlikıyye**: Bu topluluk der ki: Allah insan suretindedir. Hattâ O'nun el, ayak, duyular, kulak ve burnu olduğunu söylerler¹²⁰.

3) **Yânuşiyye**: Allah, üst yarısı boş, alt yarısı da dolu bir cisimdir, derler¹²¹.

4) **Şeytâniyye**: Derler ki: Melekler, Allah'ı arşın üzerinde götürürler¹²². "... O gün Rabbinin arşını onlardan başka sekiz tanesi yüklenir¹²³" buna işârettir, derler.

5) **Havâriyye**: Allah'ın organı, hareket ve sükûnu bulunduğunu söylerler. Adı geçen Dâvud şöyle derdi: "Bana, Allah'ın, tenâsül organı ve sakalından başka, bütün organlarını sorun; ama tenâsül organı ve sakalını sormak câiz değildir¹²⁴."

116 *İ'ûkâdât*, 67.

117 *İ'ûkâdât*, 66.

118 *İ'ûkâdât*, 63.

119 *İ'ûkâdât*, 64-aynen.

120 *İ'ûkâdât*, 64-5-aynen.

121 *İ'ûkâdât*, 65-a ynen.

122 *İ'ûkâdât*, 65.

123 Hâkka (69), 17.

124 *İ'ûkâdât*, 65-6-aynen.

6) **Haşeviyye:** Bu topluluk da, Allah cisimdir ve et, kan, organlar, eller ve ayaklardan mürekkeptir, derler. Ve yine derler ki: Temiz ve saf kimseler, dünyada Allah'ı ziyaret ederler ve Allahla el sıkışır ve kucaklaşırlar¹²⁵.

VII. Mürcie Fırkaları

Bu topluluğa Mürcie demenin sebebi şudur: İnanışlarına göre amel, derecesi itibariyle niyet ve inançtan sonradır; zîra "recâ" geciktirmedir¹²⁶. Mürcie fırkaları beştir:

1) **Yûnusiyye:** İmân, Allah'ı tanıma ve kalbî sevgiden ibârettir; bu vasıfları taşıyan bir kimseye günah zarar vermez, derler¹²⁷.

2) **Ubeydiyye:** Allah'ın ilmi ve diğer sıfatları, bizâtihi Kendisidir; lâkin insan suretindedir, derler. "Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı" buna delildir, derler¹²⁸.

3) **Ğassâniyye:** İmân, toptan mârifettir, ayrı ayrı bilmek lâzım değildir; imân artar; ama eksilmez, derler¹²⁹.

4) **Sevbâniyye:** Derler ki: İmânda geçerli olan şey, mârifet ile Allah ve Resullerini ikrardır. Aklen işlenmesi câiz olmayan herşeyi ikrar etmek lâzımdır; ama aklen işlemenin câiz olduğu bir şeye imân etmek lâzım değildir, derler¹³⁰.

5) **Tûmeniyye:** Bu topluluğa göre, bir kimse puta secde etmekle kâfir olmaz; lâkin bu bir küfür işâretidir, derler¹³¹.

VIII. Neccâriyye Fırkaları

Bu topluluk Muhammed b. el-Huseyn en-Neccâr'a uyanlardır. Fiillerin yaratılması, istitâat (yapabilme gücü)'ün fiil ile beraber olması ve kulun fiilinin kâsibi bulunmasında Ehl-i Sünnet'e katılırlar. Vücûdî sıfatların nefyi, Kelâm'ın yaratılmış bulunması ve Allah'ın görülmesinin olmayacağı konularında Mu'tezile'ye katılırlar¹³². Bu topluluk üç fırkadır:

125 *el-Milel*, 1/105'den hemen hemen aynen.

126 Krş.: *el-Milel*, 1/139; *el-Fark*, 122.

127 *el-Milel*, 1/140; *el-Fark*, 122'den kısaltılarak.

128 *el-Milel*, 1/140-1.

129 *el-Milel*, 1/141; *el-Fark*, 70'den.

130 *el-Milel*, 1/142; *el-Fark*, 124'den.

131 Krş.: *el-Milel*, 1/144; *el-Fark*, 124.

132 *İ'tikâdât*, 68; *el-Milel*, 1/89.

1) **Burğûsiyye**: Kur'an okunduğu zaman arazdır; yazılınca cisimdir, derler¹³³.

2) **Za'ferâniyye**: Bu topluluk, Allah'ın kelâmı yaratılmıştır; yaratılmamıştır diyen bir kimse, kâfirdir, derler¹³⁴.

3) **Mustedrike**: Bu topluluk der ki: Gerçi Allah'ın kelâmı yaratılmış ise de, hadîs-i şerîfde, Allah'ın kelâmının yaratılmamış olduğu söylendiği için, biz, hadîse uyarak te'vîl eder ve Kur'an yaratılmamıştır, deriz¹³⁵. Bu topluluk der ki: Bize muhalif olanların görüşleri, baştan sona yalandır; hattâ muhalifimiz, "Allahtan başka ilâh yoktur" dese bile, yalandır¹³⁶.

IX. Cebriyye Fırkaları

Bu topluluğun tuttıkları yol şudur: Kulun fiili, sırf İlahî kudretle olur, kulun gücünün ne tesîr, ne de kesb yoluyla olsun hiçbir rolü yoktur¹³⁷. Bunlar da birkaç fırkadır:

1) **Cehmiyye**: Bu topluluk Cehm b. Safvân'a uyarlar. Adı geçen Cehm, Tirmiz vilâyetinden idi. Mezhebi şudur: Kulun aslâ kudreti yoktur. Allah'ın ilmi sonradan olmalıdır. Allah'a "mevcûd" ve "şey" demek, câiz değildir¹³⁸.

2) **Dırâriyye**: Bu topluluk Dırar b. Amr el-Kûfi'ye uyanlardır. Adı geçen Dırar, önce Mu'teziledendi; Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi idi. Sonra halk, amellerde ona muhalefet etti. Kabir azâbını dahî inkâr ediyordu. Kureyş'in dışında, hiç kimsenin imâmeti câiz değildir, derdi¹³⁹.

X. Sûfiyyenin Mülhidleri Hakkında

Sûfiler ve şeyhler kılığına bürünmüş îmânsızlardan bir topluluk vardır ki, kendilerini şeyh suretinde gösterirler. Türlü divânelik ve hilelerle, halkın kalplerini, hattâ halkın ileri gelenlerini bile büyüleyip, dünyanın geçici mal ve mülküne çekerler. Belki de ileri gelenlerden çok kimseyi zındıkların inancına ve dînsizliğe düşürürler. Zamanımızda Mevlevî, Gülşenî ve Bektâşî adındaki "ışıklar", çoğunlukla îmânsızdılar. Bu topluluk da birçok fırkadır:

133 *el-Fark*, 126; *el-Milel*, 1/80'dan.

134 *el-Fark*, 127; *el-Milel*, 1/89'da tam aksi görüş: "Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyen kâfirdir."

135 *el-Milel*, 1/89'dan.

136 *el-Fark*, 127'den.

137 *İ'tikâdât*, 68.

138 *İ'tikâdât*, 68-aynen.

139 *İ'tikâdât*, 69-aynen.

1) **Mubâhiyye:** Bu topluluk bir takımdır ki, kendilerini sûfiyye kisvesinde ortaya çıkarırlar; lâkin sûfiyyenin amel, davranış ve inanışından uzaktırlar. Derler ki: Şeriat hükümleri ile kâyıtlanmak, sıradan halkın işidir; zîra sıradan halkın nazarı, eşyânın dış görünüşüne takılıp kalmıştır; ama üst tabakadan ve hakikat ehli olan kimseler, görünen (zâhiri) merâsimlerle kayıtlı olmayıp gayretleri iç huzurunu gözetmek olmalıdır, derler¹⁴⁰.

2) **Zanâdika:** Bu topluluk şu iddiada bulunur: “Biz, yokluk denizine dalmışız ve tevhîd pınarından içiyoruz; davranışlarımız irâdemizle değildir.” Bu sözlerden maksatları, işledikleri günahlar ve yasaklarda mâzûruz; ettiklerimiz, bizim isteğimizle değil, Hakkın irâdesi iledir, demektir.

3) **Kalenderiyye:** Bu topluluk Zanâdika’dan bir fırkadır. İhlâs iddiasında bulunurlar ve açıkça Hak yolundan çıkıp günahkârlık ederler. Derler ki: Maksadımız, halkın nazarlarını düşürmektir. Allah, halkın tâatından müstağnîdir ve günahattan da zarar görmemektedir.

4) **Murâ’iyye:** Bu topluluk, dünya süslerini terkedip dünyevî sebeplerin hepsinden uzaklaşır; tâ ki halkın gözünde makbûl olup, insanlar arasında üstün, itibarlı ve şeyh sıfatını kazansın ve herkes kendilerine inansın.

5) **Müstahdemiyye:** Bu topluluk bir takımdır. Hak ile hizmet noktasından alış-verişte bulunurlar. Halka hizmet etmekten maksatları, uhrevî sevâb değil, aksine kalpleri çekmek ve dünyevî menfaatler elde etmek için, fakîr ve hizmetkâr kılığında görünürler. Göz diktikleri şey, mahfiller ve toplantı yerlerinde övünmek ve öne geçmek için, makam, mal, taraftar ve eşyâ çokluğudur.

6) **Müte’abdiyye:** Bu topluluk bir takımdır. İbâdet ederler, maksatları uhrevî sevâb değildir; halkın gözünde makbûl ve müteber olmaktır. Hattâ ettikleri ibâdeti gören olmasa, ibâdet etmezler.

7) **Hulûliyye:** Bu topluluk der ki: İnsan riyâzet ve mücâhede ile öyle bir mertebeye ulaşır ki, hakikî sevilen ile birleşir, “Fenâ fi’l-lah” olur. Allah ona hulûl eder. Acem “ışıkları” çoğunlukla bu inançta olurlar¹⁴¹.

Sonuç: Kurtuluşa Eren Fırkalar

Bu topluluk, Nebî (s.a.s.)’nin haklarında, “Onlar, benim ve ashâbımın üzerinde bulunduğumuz yolda olanlardır” buyurduğu fırkadır.

140 Krş.: *I’tikâdât*, 74.

141 Krş.: *I’tikâdât*, 73.

Bu topluluğa Ehl-i Sünnet ve Cemâat ederler. Maamafih bu topluluk, fîrû ve amelle ilgili hususlarda altı fırkaya ayrılmışlardır: Hanefiyye, Mâlikîyye, Şâfiîyye, Hanbelîyye, Sufyânîyye, Sevriyye. Ancak inanç esaslarında (usûl) birdirler. Bunların mezhepleri, diğer sapık fırkaların bozuk inançlarından ve bid'atlerinden uzaktır. Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ın inancı kısaca şudur: Allah'ın dışındakiler (mâsivâllah) demek olan âlem, felsefecilerin zıddına olarak sonradan olma (hâdis)'dir, kadîm değildir. "Hayat, ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölüyoruz ve yaşarız; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler¹⁴²" diyen Dehriyye'nin görüşüne zıt olarak, âlemin yapıcısı mevcuttur. "Kulların fiillerinin yaratıcısı, kulun kendisidir" diyen Mu'tezile'nin zıddına, herşeyi yaratan Allah'tır. Müşebbihe'ye zıt olarak, emsalsiz ve benzersiz bir şekilde bütün kemal sıfatları ile muttasıftır. Kerrâmîyye'nin görüşünün aksine, Allah, sonradan olanların yeri değildir. Cihet, taraf, mekân ve her türlü noksanlık izlerinden ve imkân alâmetlerinden münezzehtir; âleme ihtiyacı yoktur ve O'na hiç bir şey gerekli değildir; eğer mukâfatlandırırsa lütuf ve fazîletinden dolayı yapar; cezâlandırır da adâleti ile cezâlandırır. Allah'ın işleri, ne kadar hüküm ve iş ihtivâ ederse etsin, düşüncede bile olsa eksik değildir. Cismânî dönüş, yani cesedlerin haşrı ve ruhların geri gelmesi hakdır. Sırat, mîzân ve hesâb hakdır. Cennet ve cehennem, şu anda bile yaratılmıştır. Cennetlikler cennette, cehennemlikler cehennemde temeldir. Günah işleyenlerin, şefâat yolu ile bağışlanması câizdir. Nebîlerin gönderilmesi ve indirilmiş kitaplar hakdır. Peygamberlerin ilki Âdem; sonuncusu Muhammed (s.a.s.)'dir. İmam tayin etmek, mükellef üzerine vâcibdir; Allah'a vâcib değildir. Allah'ın Resûlü (s.a.s.)'nden sonra hak imam, Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali'dir. Hilâfet ve üstünlük, bu andığımız sıraya göredir. Küfre girmedikçe, Ehl-i Kible'den hiç kimse küfürle suçlanamaz. Ehl-i Sünnet ve Cemâat inancının özü budur.

Fakat bu topluluğun inancının, kesin delil ve apaçık senetlerle genişçe ortaya konması, dîn ilimlerinin önderi olan "Kelâm İlmi"nde açıklanmış ve delillendirilmiştir. Bu sebepten din bilginleri, İslâm pâdişâhının, kendi memleketinde her şehirde, müslümanların inancını sapık fırkaların zan ve şüphesinden saklayarak İslâm ülkelerini gizli düşmanlardan korumak üzere kelâm ilmini bilen, doğru ve bozuk inançları öğrenmiş derin bir bilgin tayin etmesinin lüzumlu olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim dış düşmanlardan, müslümanların ordularının techîzi ve İslâm sınırlarının kapatılması ile korunulur. Zamanımızda,

her şehirde değil, belki ülkelerin tamamında bile, dîn ilimleri, âlem halkının görüşleri ve milletlerin muhtelif mezheplerine, hakkıyla muttali olup müslümanların inançlarını, bid'atçıların bozuk inanışlarından koruyacak bir kimse bulunmaz. Bunun sebebi şudur: Zamanın sultanları ve hâkimlerinde, ilme ve bu topluluğa rağbet yoktur. Âlimi câhilden ayırıp belirleme mevcut değildir. İlmî makamlar ve rütbeler, ilim adamlarına değil, câhillere tevcîh olunur. Geçerli olan şahıslar değil, zamandır. Kapı kapı gezip dolaşma ve iş sâhibi olma büyüklüktür; ilme hizmet ve fazilet sâhibi olmak ise, ayıp ve noksanlıktır. Allah, daha kötüsünden saklasın. Ve bütünüyle iki cihan saâdetine ulaşma, dîn ve devlet nizâmına vesîle sınırlıdır, ki bu da Nebî (s.a.s.), Sahabe ve Selefin yolu olan Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ın yoludur. "O halde, Haktan sonraki sapıklıktan başka nedir?" Ehl-i Sünnet'in yolu olan Muhammedî yol, ana yoldur; bu yola giren elbette istenene kavuşur; bunun dışındakiler sapıklık yoludur. Nitekim Allah şöyle buyurur: "**Bu, dosdoğru olan Benim yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara uymayın.**¹⁴³"; "**De ki: Benim yolum budur; ben ve bana uyanlar bilerek insanları Allah'a çağırırız...**¹⁴⁴." Bu yolun dostları ve bu hususta Nebî (s.a.s.)'nin vekilleri, Allah'ın seçilmiş ve beğenilmiş kulları olan Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ın bilginleridir. "**Sonra Kitâb'ı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere miras bırakmışızdır...**¹⁴⁵" Ümmet'in bilginleri hakkında vârid olmuştur. "Ümmetimin âlimleri İsrâîl oğullarının peygamberleri gibidir" hadîsi buna işârettir.

Bu sebepten geçmiş sultanlar, barış ve savaşta, derin bilginlerden ayrılmayıp, bütün güç işlerde bu yüce topluluğun doğru görüşlerinden çıkmazlardı. Ve eğer düşman, kılıç ve silaha başvurmada önce, delil ve belge yoluna girip, "Doğru ne yanda ise ona uyulsun" denilseydi, bu hizmeti bilginlere havâle eder, onlardan yardım isterlerdi. Meselâ, şu anda, Allah kendilerine yardım etsin İslâm askeri Kızılbaş üzerine yürümüşlerdir. Eğer Acem Şâhı dese ki, "Düşmanlığım sebebi mezheplerin ayrılığıdır; mezhep araştırması yapılsın, doğru ne yanda ise, hepimiz ona uyalım ve böylece çekişme bitsin" isteğinde bulunsa ve Ravâfız'ın Ğulât'ının dîn konusundaki bozuk şüphelerini terkedip halkın inancını sarsıntıya bıraktıklarında, bütün mezheplerin usûl ve fûrûununu bilen, kaynaklarını ve esaslarını tanıyan bir derin bilgin -bulunmaz ya-, kesin delillerle düşmanı susturmalı ve düşman mağlûb edilmelidir.

Zamanımızda bu nevîden kimselere aslâ itibâr edilmemekte; nerede bir bozuk ve câhil şeyh namında bir bâtil varsa, ona itibar ve iltifat olun-

143 En'âm (6), 153.

144 Yûsûf (12), 108.

145 Fâtûr (35), 32.

maktadır; savaş ve barış zamanında da işlerin dönüp dolaşıp getirildiği yer, bu cinsten kimselerdir. “Ben üzüntü ve tasamı yalnız Allah’a açarım...¹⁴⁶” ve O’ndan başkasından da yardım dilemeyiz.

* * *

Risâlemizin bugünkü söyleyişle özetlenmesi burada bitiyor. Görüldüğü ve daha önce de belirttiğimiz gibi, eserin on Bâb’ı hemen hemen, atıflarda bulunduğumuz kaynakların aynı veya hülâsasıdır.

Bölümlere teker teker bir göz atacak olursak, Mu‘tezile, Havâric, Şîa, Melâhide, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Mürcie, Neccâriyye ve Cebriyye fırkalarına ayrılan kısımlarda verilen bilgiler, ya *İ’tikâdât*’tan aynen, ya da sözünü ettiğimiz diğer kaynaklardan hülâsa suretiyle nakildir. Maamafih bu durum, gerek yazarımızın gerek risâlemizin değerini düşürmemelidir; çünkü mezhepler târihinin muahhar eserlerinde hemen hemen benzeri durumlarla karşılaşmaktadır. Üstelik Şîrvânî, bu bölümler içinde, zaman zaman yeni şeyler de söylemiştir. Bunlara bir örnek olmak üzere, Şîa bölümünde Ğulât’ın ikinci fırkası olarak anlatılan “Benânîyye (Beyânîyye)” gösterilebilir. Yazar bu fırkanın görüşünü, *İ’tikâdât*’tan naklen bir-iki cümle ile verdikten sonra, “Zamanımızdaki Ravâfız, hâlâ, Allah’ın, sırayla reisleri olan dinsiz suretinde tecelli ettiği inancındadırlar” demek ve devamla bu fırkanın davranışları hakkında muhtemelen müşâhedeye dayanan bilgiler vermek suretiyle, devrindeki dinî hayata az da olsa bir ışık tutmuş olmaktadır.

Ayrıca Şîrvânî’nin Onuncu Bölüm’de ele aldığı “Sufiyye’nin Mülhidleri”nde sözünü ettiği ve Fâhru’d-Dîn er-Râzî’nin “Ashâbu’l-İbâdât” ve “el-Hulûliyye” adıyla verdiği iki fırka hâriç, diğer fırkalar, Şîrvânî’nin devrinde mevcut olan veya hiç değilse kaynaklarının sözünü etmediği fırkalar ve bu yönüyle orijinal sayılabilir. Ancak bu durumda da, er-Râzî’nin başlık olarak “Sûfiyyenin Halleri Hakkında” dediği bir bölüm için, Şîrvânî’nin “Sûfiyyenin Mülhidleri (Dînsizleri)” başlığını tercih etmiş olması, oldukça düşündürücüdür. Bu başlıktaki “mülhid” sözü, belki biraz da “kasten” ve “sun’ice” kullanılmış gibi görünmektedir. Maamafih XVII. Yüzyıl Osmanlı Türkiyesi’ndeki “Şerîat-tarıkat”, “medrese-tekke”, “molla-şeyh” çekişmeleri, kavgaları ve anlaşmazlıkları hatırlanacak olursa, bu başlık yadırganmayabilir. Lâkin bu durumda, yazarın “Fî-zamâninâ Mevlevî ve Ğülşenî ve Bektâşî nâmına olan ışıklar ekşer melâhidelerdür” dedikten sonra, bu toplulukların inancından söz etmeyişi ve hangi noktalarda “ilhad”’a düştüklerini göstermeyişi, başlığın “sun’î”liğine bir delil olabileceği gibi, devrinde

medrese “ulemâsının” artık eski itibârını yitirmesinden duyulan hüznün sert bir reaksiyonu olarak “kasten” bu başlık kullanılmış olabilir. Veya “müderreslik” pâyesini ihrâz etmiş bir medrese hocasının, şeriatin hudutlarını zorladığı kanaatiyle, itimâd etmediği fırkalara bakış açısının ve bu husustaki titizliğinin bir tezâhürü olabilir. Bunlara ilâveten bir ihtimal üzerinde daha durulabilir. Sayın Karahan, Şîrvânî hakkında Muhibbî'den naklen şunları yazar¹⁴⁷: “Bir defasında meclisinde meşhur Kadızâde (Mehmed b. Mustafa, ölm. 1634) hazır bulunmuş, kendisinden türlü bilim konularında 30 soru sormuş ve hepsinin doyurucu cevaplarını almıştır. Öylesine ki, sorular üzerinde, ayrıca düşünmeğe lüzum görmeden ve tereddüt etmeden, verdiği bu cevapları Kadî-zâde de kabul ve tasvîb etmiş, hattâ not almıştır.” Bu ifadelere göre, yazarımızın, koyu bir Ehl-i Sünnet mensûbu ve müdâfîi olmaktan da öte, tasavvufa ve sûfilere karşı kesin cephe almış olan İbn Teymiyye (728/1263)'nin başlattığı cereyanın tesirinde kalmış olması da muhtemeldir.

Yazarımızın, anlayışı ne olursa olsun, bu konuda verdiği bilgiler, acaba devrinin müşâhedeye dayanan mahsulleri olarak değerlendirilebilir mi? Bu hususta, tarihimizin o dönemlerindeki dinî zümreler ve mezhep hareketleri hemen hemen hiç ele alınmadığı ve konulara Mezhepler Tarihi açısından bakılmadığı için, şimdilik müsbet bir kanaate varmıyoruz. Üstelik Şîrvânî'nin sözünü ettiği “Sûfiyyenin Mülhidleri”nden ve *İ'tikâdât*'ta yer almayan fırkalardan Kalenderiyye hâric diğerlerinin gerek mensûb oldukları tasavvuf mesleklerinden, gerek toplulukların kurucularından söz edilmeyişi, bu husustaki tereddüdümüzün sebeplerinden biridir. Öte yandan bu zümreler, zamanın müşâhedeye dayanan mahsulleri ise, doğuş sebepleri ve gelişmeleri hakkında daha vâzih mâlûmat beklenirdi. Maamafih bu hususta yazarımızın noksan olduğunu kabul etmekle beraber, bunun yalnızca Şîrvânî değil, hemen bütün mezhepler tarihi yazarlarının bir kusuru olduğunu da itiraf etmek zorundayız. Bilindiği gibi, istisnâsız bütün millet ve nihâl kitapları, mezheplerin doğuşu ve gelişmesinde târihî, siyâsî, iktisâdî ve diğer şartlar ve sebeplere aldırış etmemişlerdir. Ya meseleler esas alınmak suretiyle her fırka veya şahsın meselelere dâir görüşleri açıklanmış, ya da fırkaların kurucuları ve mensupları esas alınmış, önce şahıs veya fırka zikredilip sonra da görüşlerine geçilmiştir. Halbuki mezhep, birtakım siyâsî, ictimâî, iktisâdî olayların tarih ve coğrafya içindeki tesirlerinin mezhep kurucusu sayılan insan ile ona uyanlardaki fikrî ve dinî tezâhürüdür. Onun için mezhebi doğuran târihî, coğrafî, siyâsî, ictimâî ve iktisâdî şartlar ve sebepleri tam olarak tanımadan, görüşleri ve davranışları sıhhatli bir

¹⁴⁷ Aynı eser, s. 10.

şekilde temellendirebilmek, dolayısıyla de değerlendirebilmek ve o insanları anlayabilmek hemen de mümkün değildir. Bu bakımdan mevcut "mîlel ve nihâl" kitaplarındaki bu en büyük noksanlık, Şîrvânî tarafından da tekrar edilmiştir.

Bize göre bu noksanlığa, eserlerin yazılış maksatlarının sebep olduğu hususu pek muhtemel görünmektedir; çünkü mevcut eserlerin, bir iki istisnâsıyla, hemen hepsi de muhaliflerin görüşlerini reddetmek için kaleme alınmıştır. Nitekim *Tercümânü'l-Ümem* de bunlardan biridir. Gerçi *Tercümânü'l-Ümem*'in "muhtasar" bir eser olduğu ve yazarının ifadesi ile "özet yollu" kaleme alındığı için, daha fazlasını beklemenin doğru olmayacağı da bir mazeret olarak ileri sürülebilir; ama uzun ve tafsilath olsaydı bile, Şîrvânî, mezhepler tarihi yazıcılığı geleneğinin dışına çıkabilir miydi, bilemiyoruz.

Şîrvânî'nin risâlesinin "Hâtîme"sinde anlattığı "Ehl-i Sünnet ve Cemâat" görüşü, kendisinden asırlarca önce tesbît olunmuş görüşlerin kısa bir tekrarıdır. Aynı görüşleri, benzer cümlelerle İmam A'zam Ebû Hanîfe (150 / 767)'nin *El-Fıkhü'l l'Ekber*'inden itibaren Ehl-i Sünnet kelâmcıların eserlerinde bulmak mümkündür. Ancak burada, bir hususa dikkati çekmek istiyoruz. Belli ki Şîrvânî devrinin "sapık fırka"larından fevkalâde müştekidir. Üstelik Devlet, Ravâfız'ın "Fâsîd" inanışlarının tahrik ettiği olaylar yüzünden emniyette değildir. Bunlarla uğraşmak zorundadır. Öte yandan, nasıl dış düşmanlardan ordular aracılığı ile korunursa, iç düşmanlardan da, ancak "sahîh" ve "fâsîd" inanışları iyi bilen ve müslümanları, bid'atçıların kötü akidelerinden muhafaza edebilecek kelâm bilginleri vasıtasıyla korunulur. İşte Şîrvânî, bu noktada, devrin sultanları ve ileri gelenlerinin, bu meseleyi göremediklerini söyleyerek "ulemâ" sıfatıyla nasıl geriye itildiklerini "lisân-ı münasib"le ifade eder. Ashında eserin, kültür tarihimiz bakımından, bize göre en önemli kısmı da, galiba Ehl-i Sünnet'in inanışını takib eden cümlelerde bu bakış açısı ve teklifler kısmıdır. O satırlarda, artık fazla itibâr görmeyen din âlimlerinin durumlarını ve bu durumdan pay alan yazarımızın hüznünü; Ehl-i Sünnet'e samimiyetle bağlı bir âlimin, memleketin dinî hayatında gördüğü aksaklıklar ve tekliflerini; en önemlisi de ilim adamlarının yerlerini birtakım cahillere ve günü-birlik anlayışlara terkedişini özlü ve samimî ifadeler halinde buluruz.

Türkçe'de benzerlerine henüz tesâdüf edemediğimiz bu mezhepler tarihi risâlesi, gerek Türkçe oluşu gerek sadeliği ve samimîliği ile, yalnız islâm Mezhepleri Tarihçelerini değil, aynı zamanda Kültür tarihçilerimizi de yakından ilgilendirebilecek değerdedir.